K JEDNOMU FRAZEOLOGISMU Z VELESLAVÍNOVÝCH SLOVNÍKŮ[1]

Alena M. Černá

Abstrakt: Příspěvek je věnován původu a dalšímu vývoji frazeologismu, který užil Daniel Adam z Veleslavína (1546–1599) v latině („ab equis ad asinos") a v češtině („od oslů ke koním") ve slovnících *Dictionarium lingue Latinae* z roku 1579 a *Sylva quadrilinguis* z roku 1598). Daniel Adam z Veleslavína pravděpodobně převzal tento frazeologismus z díla Erasma Rotterdamského (1466–1536). Význam frazému je: Od lepšího k horšímu, z lepších podmínek k horším. Zabýváme se rovněž dalšími českými frazeologismy, které obsahují lexémy „kůň" a „osel", využívajíce při tom historických i současných frazeologických příruček a slovníků.

Klíčová slova: Daniel Adam z Veleslavína, vývoj češtiny, frazeologie

V roce 1579 vyšel v pražské tiskárně Jiřího Melantricha z Aventina staršího objemný slovník *Dictionarium linguae Latinae*. Jednalo se o českou verzi latinského díla, jehož autorem byl Basil(ius) Faber (cca 1520 – cca 1576).[2] O tuto adaptaci se zasloužil především Melantrichův čerstvý zeť Daniel Adam, později psaný z Veleslavína (1546–1599), který do abecedně řazeného slovníku přidal české jazykové ekvivalenty částečně vykládající slovníková hesla, a činící tak slovník přístupnější domácímu publiku.

Daniel Adam je rovněž autorem latinsky psané předmluvy, kterou signoval jako M. Daniel Adamus Pragenus, tedy ještě bez přídomku „z Veleslavína".[3] V této předmluvě rozvádí důvody, které ho přiměly věnovat pozornost Faberovu slovníku. Jako i později při vydávání dalších, zvláště slovníkových, děl Adam akcentuje skutečnost, že česká mládež nemá k dispozici práce, které by jí napomáhaly při studiu a překládání latiny. Existující (tištěné) slovníky považuje za nedostatečné co do množství i co do kvality. Tato díla podle jeho slov nedokážou postihnout možnosti a bohatství českého (resp. slovanského) jazyka, který dosud „leží opovržený, odhozený, nezvelebovaný, přivedený k omezenosti, postrádající veškeré slávy, veškerého zaslouženého lesku a ozdoby".[4] Daniel Adam se sice nepovažuje za osobnost, která je vhodná k vytvoření velkého slovníkového díla; protože se však práce neujal nikdo kompetentnější, zbyla na něj. Toto je leitmotiv, který se opakuje i v dalších knihách, na jejichž přípravě a překladu se Daniel Adam podílel. Tato slova můžeme považovat za společenské dekorum, za autorskou licenci, za předčasnou obhajobu před případnými kritickými hlasy nebo za skutečné vyjádření vnitřních obav a pochybností o svých možnostech a schopnostech. Patrně se však bude jednat o směs všech těchto možností.

1 Příspěvek vznikl v rámci řešení projektu ***GA ČR č. 19-05654S Čeština Daniela Adama z Veleslavína***.

2 FABER, B. – ADAM Z VELESLAVÍNA, D. *Dictionarium linguae Latinae ex magno Basilii Fabri thesauro collectum atque concinnatum*. Praha: Jiří Melantrich z Aventina st., 1579. Knihopis, č. K02402. Dostupné též z: https://books.google.cz/books?id=S3lcAAAAcAAJ&hl=cs&pg=PT5#v=onepage&q&f=false.

3 TAMTÉŽ, fol. **2v.

4 Z předmluvy citujeme podle publikace Mirjam Bohatcové, viz BOHATCOVÁ, M. *Obecné dobré podle Melantricha a Veleslavínů: studie k završení knižní tvorby Mistra Daniela Adama z Veleslavína [zemřelého] 18. 10. 1599*. (Překlad Marie Kyralová.). Praha: Karolinum, 2005.

Na výše zmíněném slovníku Daniel pracuje krátce po svém odchodu z pražské univerzity. Tu opustil během roku 1576; závěrem roku se oženil s budoucí dědičkou Melantrichovy oficíny Annou. Z přesně neznámých důvodů vyměnil univerzitu, na níž působil jako profesor historie, za práci v tchánově tiskárně. Je nepochybné, že Danielovi nechybělo charisma, organizační talent, schopnost strhnout pro svou věc mnohé lidi – toho je důkazem jeho další životní role jako předního pražského tiskaře, a především organizátora a vůdčí osobnost pražského kulturního dění. Nepochybně byl úspěšný učitel a měl před sebou skvělou dráhu univerzitního učence. Těžko říci, jak vážným problémem byl pro Daniela celibát, jenž museli tehdejší profesoři dodržovat, a jak mnoho toužil po rodině s Annou Melantrichovou. Faktem je, že o změně své profese se Daniel v předmluvě k *Dictionariu* zmínil slovy, jež nelze považovat za nadšená. Nebyla to stížnost – spíše se jednalo o povzdech a odevzdané konstatování. Daniel Adam napsal, že do nové tiskařské profese „ne málo důstojněji než od koní k oslům přešel z akademie" („ab equis ad asinos"[5]). Tento výrok jistě zaujal nejednoho pozdějšího čtenáře. Důkazem může být knihovník Otto Müller, který v polovině 20. století dokonce tato slova umístil do podtitulu své publikace o Danielu Adamovi z Veleslavína: *Universitní profesor knihtiskařem aneb S koně na osla?*[6] Pokud bychom výrok „ab equis ad asinos" brali doslova, pak by mohl v okruzích Melantrichovy a budoucí Veleslavínovy tiskárny budit dost velkou nevoli, neboť označení spolupracovníků, mezi něž patřila kulturní elita českých zemí, za „osly" by bylo značně urážející. Výrok však nelze chápat doslovně, neboť se jedná o frazém, tedy lexikální jednotku tradičně (avšak ne zcela přesně) vykládanou jakožto ustálené a reprodukovatelné spojení slov, jehož význam je zčásti nebo zcela neodvoditelný z významu jeho komponentů.[7] Význam frazému „(přejít) od koní k oslům" lze definovat jako ‚poklesnout na společenském žebříčku, společensky si pohoršit'. Na konci 70. let 16. století společnost zřejmě univerzitního pedagoga hodnotila výše než zaměstnance (slavné) tiskárny. Veleslavín tehdy ještě netušil, že v následujících letech a staletích jeho vydavatelská kariéra a zvuk vlastního vydavatelského domu zastíní proslulost většiny univerzitních profesorů a příjmy arcitiskaře rovněž budou vyšší, než by byly příjmy univerzitního mistra – i když tyto peníze byly obratem vraceny zpět do nenasytné tiskařské dílny. Obrat „ab equis ad asinos" je tedy frazém, který není možné interpretovat slovo od slova. Nicméně ani význam ustáleného spojení nepůsobí pro nové povolání příliš lichotivě, stále zůstává elegantním pojmenováním ztráty dobrého, až elitního postavení.

Veleslavín v předmluvě k *Dictionariu lingue Latinae* zapsal frazém latinsky. Lze usuzovat, že obrat „ab equis ad asinos"[8] mohl znát z prací Erasma Rotterdamského, které byly v českých zemích dostupné jak v původní latině, tak – alespoň některé z nich – i v českých překladech. Latinský frazém obsahuje Erasmova sbírka „přísloví", která vyšla v roce 1500 pod názvem *Collectanea adagiorum veterum* a v pozdějších vydáních byla upravována a rozšiřována. V 2. vydání z roku 1509[9] je přísloví zapsáno s vysvětlením, že vystihuje pohoršení společenského postavení; v těsném kontextu je otištěn citát z Tita Marccia Plauta, který ve své *Komedii*

5 BOHATCOVÁ, M. *Obecné dobré podle Melantricha a Veleslavínů*: studie k završení knižní tvorby Mistra Daniela Adama z Veleslavína [zemřelého] 18. 10. 1599. (Překlad Marie Kyralová.). Praha: Karolinum, 2005, s. 214 a 2019.

6 MÜLLER, O. *Universitní profesor knihtiskařem aneb S koně na osla?: [U příležitosti jubilea 400 let od narození Daniela Adama z Veleslavína]*. Praha: Grafia, 1946. 21-[I] s., též s. 9.

7 Srov. NEKULA, M. (ed.) et al. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 139.

8 Srov. KUŤÁKOVÁ, E. – MAREK, V. – ZACHOVÁ, J. *Moudrost věků. Lexikon latinských výroků, přísloví a rčení*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1998, s. 23.

9 ROTTERDAMSKÝ, E. D. *Collectanea adagiorum veterum*. Strassburg: Schürer, 1509, s. 20v.

o hrnci užil formálně podobný obrat – „od oslů k volům" („ab asinis ad boves"), který rovněž vyjadřuje pohoršení či alespoň nezměnění špatných podmínek, v nichž člověk žije.[10] Erasmus Rotterdamský přísloví „ab equis ad asinos" užíval i ve své autorské tvorbě. Ve sbírce *Obvyklé rozhovory* (*Colloguia familiaria*) frazém najdeme mj. v *Rozhovoru starců neboli Dostavníku*[11] (*Colloquium senile*), v němž čtyři muži v dostavníku cestou do Antverp rozprávějí o svých životních stylech v souvislosti s tím, jak zachovalý, či naopak sešlý je jejich vzhled. Polygamus, který „horuje pro Epikúra" a vypadá oproti svým druhům výrazně starší, vysvětluje, že kvůli svému nákladnému životu, do něhož patří v pořadí již osmá manželka a mnoho dětí, musel změnit svůj způsob obživy: „Přešel jsem, jak se říká, přímo s koní na osly; z člověka, který se věnuje sedmeru svobodných umění, jsem se stal řemeslníkem, který se věnuje jednomu"[12] (v originále „ab equis, quod aiunt, ad asinos; ex heptatechno factus faber monotechnus[13]). Tento kontext vystihuje situaci Daniela Adama dosti trefně.

Daniel Adam nebyl první, ani jediný, který tento latinský výrok užil. Již v roce 1544 ho zapsal překladatel slavné Münsterovy *Kosmografie české* Zikmund z Púchova do prosebného listu, který s žádostí o finanční podporu další práce adresoval králi Ferdinandovi I. Z českého překladu dopisu vyplývá, že daný obrat byl všeobecně znám a užíván coby přísloví: „nežádám ničeho od V. C. M., nežli výživu a šat, abych jen nemusel vedle přísloví s koně na osla přesednouti".[14]

Latinský frazém se mezi českými vzdělanci šířil, jak bylo řečeno, pravděpodobně z Erasmových latinských spisů. Podobně ovlivnil i jiné národní jazyky – varianty jsou doloženy např. v němčině.[15] Václav Flajšhans ve sbírce Česká přísloví uvádí české ekvivalenty obratu se slovy „je všecko německé, vom Pferde auf den Esel kommen" a připomíná i polský ekvivalent („przesiadł się z konia na osła").[16] Také Jaroslav Zaorálek označil frazém („rčení") obecně jako „cizí".[17]

Dosud jsme se podrobně věnovali latinskému znění frazému, avšak z 16. století je doložena i jeho česká verze. Poprvé ji zaznamenáváme opět ve spise Daniela Adama z Veleslavína, ve čtyřjazyčném abecedně řazeném slovníku z roku 1598 *Sylva quadrilinguis vocabularum et phrasium Bohemicae, Latinae, Graecae et Germanicae linguae*. Pod heslem „čest" Daniel uvádí: „z veliké cti a slávy spadnouti, vypadnouti, z ouřadu svrženu býti, s koně na osla přesednouti, o důstojenství přijíti"[18] a doplňuje i latinský a německý ekvivalent výroku. Český frazém nacházíme i v češtině následujících staletí. Křižovník Štěpán František Náchodský († asi 1716) v díle *Svatá všetečnost* z roku 1707 uvádí i význam frazému: „Mnozí, když z ouřadu

10 Srov. PLAUTUS. *Amfitryon a jiné komedie*. Praha: Svoboda, 1978, Antická knihovna; sv. 41, s. 49.

11 Srov. ROTTERDAMSKÝ, E. D. – SVATOŠ, M. (ed.) – SVATOŠ, M. (ed.). *Živá tvář Erasma Rotterdamského.* Praha: Vyšehrad, 1985, s. 144–162.

12 Srov. TAMTÉŽ, s. 153.

13 *Erasmi Colloquia selecta*. Philadelphia: Printed for Thomas and William Bradford, Mathew Carey and John Conrad and Co., 1804, iv, [13]-172 s., s. 160.

14 Viz DVORSKÝ, F. Časopis musea Království českého 52, 1878, s. 434.

15 Srov. RÖHRICH, L. *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten 1*. Freiburg im Breisgau: Verlag Herder, 1973, s. 246.

16 FLAJŠHANS, V. – MOKIJENKO, V. M. (ed.) – STĚPANOVÁ, L. (ed.). *Česká přísloví: sbírka přísloví a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku: přísloví staročeská 1*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2013, sloupec 566.

17 ZAORÁLEK, J. *Lidová rčení*. Praha: NČSAV, 1963, s. 195.

18 EMMEL, H. – ADAM Z VELESLAVÍNA, D. *Sylva quadralinguis vocabulorum et phrasium Bohemicae, Latinae, Graecae et Germanicae linguae.* Praha: Daniel Adam z Veleslavína, 1598, sloupec 195. Knihopis, č. K02253. Dostupné též z: https://books.google.cz/books?id=CHtcAAAAcAAJ&hl=cs&pg=PA6#v=onepage&q&f=false.

většího na menší stolici přicházejí, obyčej říkati mají: sedl s koně na osla".[19] Frazeologismus užije i v pokračování díla, kdy při vysvětlování příčin žebrání píše: „Nejsou všickni, kteříž po domích žebrati se vidí a pod střechou slaměnnou zrozeni, byli i z nich mnozí, kteříž i koně někdy ku karetě připřáhati poroučeli, poddaným roboty ukládali, stříbrné mísy i lžíce měli: ale jako kostka ne vždycky dobře padá a neštěstí ne po lesích, ale po lidech jde, tudy se stalo, že neb skrze oheň, neb skrze nepřátele, neb skrze soudy do košile byli zloupeni, karetu i koně prodali a nůzně pěchourem jít přinuceni byli. Slovem: Z koně na osla skočiti".[20]

Uvedený frazém patří mezi kolokační frazémy,[21] tj. nevětné kombinace lexikálních tvarů; vykazuje strukturu verbum–prepozice–substantivum–prepozice–substantivum. Jako většina frazémů není formálně neměnný a ve svých variantách odráží dynamiku jazyka. Slovesný komponent je zastoupen slovesy s blízkým významem změny místa („přestoupiti/přesedlati/přejíti/skočiti/dostati se/spadnouti"), obměňují se i předložky směrového významu („s/z/od koně – na/k osla/oslu"). Substantivní komponenty jsou prezentovány v singuláru, i když frazémy reprezentují generické užití substantiva, v němž bývá protiklad singulár–plurál neutralizován; užití substantiva podporuje i fakt, že singulár je v protikladné dvojici současné kategorie čísla považován za nepříznakový člen.[22] Místo komponentu „osel" jsou v literatuře doloženy i varianty „na soumara" či „na mezka".

Frazém zachytily i starší sbírky a slovníky obsahující frazeologické lexikální jednotky. *Ottův slovník naučný* zaznamenal frazém ve výchozím, latinském znění.[23] Český ekvivalent najdeme v Českých přísloví *zbírce* z roku 1804 od Josefa Dobrovského,[24] v *Mudrosloví národu slovanského* z roku 1852 od Františka Ladislava Čelakovského,[25] v Českých příslovích a pořekadlech Jana Slavibora Liblínského[26] nebo v moderním zástupci podobných prací, v *Lidových rčeních* od Jaroslava Zaorálka.[27] Co se týče lexikografických děl, s odkazem na Daniela Adama z Veleslavína obrat pod heslem „kůň" uvádí *Slovník česko-německý* Josefa Jungmanna[28] a následně, s odkazem na Jungmanna, *Slovník česko-německý* Františka Štěpána Kotta.[29] Frazém „s koňa na osla presadnúť" nalezneme také ve slovníku Antona Bernoláka.[30] Přítomnost ve slovnících však pravděpodobně neodráží skutečný jazykový stav, ale lexikografickou metodu přejímání jazykového materiálu od důvěryhodných autorů a vzorů, mezi něž věhlasný zástupce česky psané humanistické literatury, Daniel Adam z Veleslavína, jistě patřil. Ostatně i sbírky

19 NÁCHODSKÝ, Š. F. *Sancta curiositas, to jest Svatá všetečnost 1*. Praha: Petr Antonín Bennek, 1707, s. 99. Knihopis, č. K06002. Dostupné též z: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=NKPEOD-NKCR__54E000026D1_1YDKT23-cs.

20 NÁCHODSKÝ, Š. F. *Sancta curiositas, to jest Svatá všetečnost 2*. Praha: Johanna Koudelková, 1746, s. 333. Knihopis, č. K06002. Dostupné též z: http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:e772 bb80 -bb7d-47d9-ad20-95c68a642765.

21 Srov. NEKULA, M. (ed.) et al. *Encyklopedický slovník češtiny*, s. 141.

22 PETR. J. et al. *Mluvnice češtiny 2, Tvarosloví*. Praha: Academia, 1986, s. 45–46.

23 *Ottův slovník naučný. 1. díl.* Praha: J. Otto, 1888, s. v. ab (s. 53).

24 DOBROVSKÝ, J. (ed.). *Českých přísloví zbírka*. Praha: Jan Herrl, 1804, s. 17.

25 ČELAKOVSKÝ, F. L. *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích: připojena je též sbírka prostonárodních českých pořekadel.* Praha: Lika klub, 2000, s. 747.

26 KNEDLHANS LIBLÍNSKÝ, J. S. (ed.). *Česká přísloví a pořekadla.* Praha: Vácslav Hess, 1848, s. 178.

27 ZAORÁLEK, J. *Lidová rčení*, s. 195.

28 JUNGMANN, J. *Slovník česko-německý.* Praha: Pomocí českého museum, 1835–1839, svazek 2, s. v. osel (s. 976).

29 KOTT, F. Š. *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický*. Praha: tiskem a nákladem knihtiskárny J. Koláře, 1876–1893, svazek 2, s. v. osel (s. 407).

30 BERNOLÁK, A. *Slovár slovenský-*česko-*latinsko-německo-uherský*. Buda: Reg. Univ. Hungaricae, [mezi 1825 a1827], 3. svazek, s. v. osel (s. 1950).

frazeologické prozrazují tento autorský postup. V beletrii frazém nenacházíme,[31] což nemusí znamenat, že se tam nevyskytuje; o jeho užívání v živém jazyce však máme pochybnosti.

V současné češtině, ani v pracích reflektujících současnou frazeologii, frazém není obsažen, již vyšel z užívání.[32] Významovým ekvivalentem by mohl být frazém „(hospodařit) od desíti k pěti"[33], jenž však významem odpovídá jen částečně. Na okraj zmíníme, že samo sloveso „přesedlat"[34] dnes vykazuje ve své sémantické struktuře kromě výchozího, konkrétního významu ‚změnit sedlo' ve vazbě z/od čeho na co význam ‚změnit (zaměstnání, životní styl atp.)'.

Frazém „od koně k oslu" je založen na porovnání dvou entit, jejichž charakteristiky jsou vzhledem k uzuálnímu společenskému hodnocení v protikladu. Kůň i osel jsou vděčnými jazykovými reprezentanty konvenčně pojímaných jevů, zvl. vlastností. Koni jsou připisovány vesměs ušlechtilé vlastnosti (např. vytrvalost, síla) a bývá ceněn vysoko (nepochybně i pro svou značnou pořizovací cenu), je pro lidi důležitější a užitečnější než osel. Ten, ač o jeho prospěšnosti pro lidskou společnost není pochyb, je symbolem hlouposti, tvrdohlavosti a otrocké, netvůrčí práce. Ostatně – nadáváme někomu spíše do oslů nežli do koní… Tyto charakteristiky se odrážejí v mnohých, i českých, frazémech anebo jen zajímavých citátech. V soupisech na internetu najdeme mnoho příkladů výroků, které mají charakter zajímavých okazionálních vyjádření a u nichž nepředpokládáme podmínky pro vytvoření frazeologické jednotky, např.: „Veškerá ušlechtilost pochází z koně", „Koně nám propůjčí křídla, která postrádáme", „Kůň je Pegas vyhnaný z Olympu" či „Kůň je boží dar lidstvu". Uvedené výroky ve sbírkách frazémů nenalézáme, avšak mnohá jiná přísloví či pořekadla ano.

Zmíníme frazémy, v nichž vystupuje kůň ve své faktické roli jako pozitivně vnímaný subjekt, který disponuje kladnými vlastnostmi a je užitečný pro společnost. Výběrem uvádíme přísloví (v různých obměnách) „Dobrý kůň i v maštali kupce najde"[35] nebo „Kdyby kůň o své síle věděl, žádný by na něm neseděl".[36] Spíše výjimečně nastává situace, kdy kůň nevystupuje v přísloví jako jednoznačně kladný prvek: „Žena a kůň nejvíc chyb mají."[37]

Pokud však v přísloví vystupuje osel, plní funkci něčeho záporně hodnoceného, často zastupuje hloupého, pyšného či jinak negativně vnímaného člověka. Podotýkáme, že frazémů, v nichž vystupuje komponent osel se svými tradovanými vlastnostmi, je velké množství: „Voslové vespolek se drbí" [tj. drbou],[38] „Ženeš jako osla na most, an vždy s mostu",[39] „Voslu,

31 Kromě dobových slovníků jsme obrat hledali v *Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny*, dostupné z: madla://ujc.cas.cz, a v materiálové bázi k *Příručnímu slovníku jazyka českého*, dostupné spolu s digitalizovanou verzí slovníku z: https://bara.ujc.cas.cz/psjc/.

32 Frazém nenalézáme např. v práci zachycující současná přísloví a jejich frekvenci, srov. BITTNEROVÁ, D. –SCHINDLER, F. *Česká přísloví: soudobý stav konce 20. století*. Praha: Karolinum, 1997, nebo ČERMÁK, F. et al., *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné. 1, 2*. Praha: Academia, 1994.

33 ČERMÁK, F. et al., *Slovník české frazeologie…*, s. 243.

34 TAMTÉŽ, s. 737.

35 SRNEC Z VARVAŽOVA, J. *Dicteria seu proverbia Bohemica*. Praha: Jiří Černý z Černého Mostu, 1582, s. 202. Knihopis, č. K15642; DOBROVSKÝ, J. (ed.). Českých přísloví *zbírka*, s. 33; KNEDLHANS LIBLÍNSKÝ, J. S. (ed.). Česká přísloví a pořekadla, s. 83.

36 KOMENSKÝ, J. A. *Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům*. Praha: J. Otto, [1921], s. 38; HRUBÝ, K. *Sbírka přísloví, pořekadel a průpovědí, kterých užívá náš lid rolnický*. Praha: J. Otto, 1880, s. 29.

37 KNEDLHANS LIBLÍNSKÝ, J. S. (ed.). *Česká přísloví a pořekadl*a, s. 44.

38 SRNEC Z VARVAŽOVA, J. *Dicteria seu proverbia Bohemica*, s. 12; KOMENSKÝ, J. A. *Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená* potomkům, s. 39; DOBROVSKÝ, J. (ed.). *Českých přísloví zbírka*, s. 61; ČELAKOVSKÝ, F. L. *Mudrosloví národu slovanského*, s. 53.

39 FLAŠKA Z PARDUBIC, S. *Sbírka přísloví připisovaná Smilu Flaškovi z Pardubic*, konec 14. století, rkp. Třeboň, Oblastní státní archiv A 4, pol. 15. století, fol. 42r–46v, fol. 43r. Dostupné též v transkripci ze stránek https://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/6d79cb4b-4ad9-442e-a6a6-130152ac20d2/plny-text/s-aparatem/folio/42r; SRNEC Z VARVAŽOVA, J. *Dicteria seu proverbia Bohemica*, s. 113; DOBROVSKÝ, J. (ed.). Českých přísloví *zbírka*, s. 47, 61; ČELAKOVSKÝ, F. L. *Mudrosloví národu slovanského*, s. 341.

když se dobře vede, tehdy jde na led tancovati“[40] nebo „Zle každé dílo spraveno, když osla za správce voleno.“[41] Takový člověk (stejně jako osel) není schopný vyšší myšlenkové činnosti (např. vzdělání) a pokusy o takovou činnost představují marnou, zbytečnou práci a námahu: „Darmo osla učiti čísti“[42], „Dal svini housle a oslu buben“[43], „Osla učiti tancovati“[44] nebo „Osel šel, osel přišel.“[45] Ve frazému „Sluší mu co oslu donat“[46] s významem ‚nepatřičnosti, zbytečnosti‘ se vyskytuje pojmenování učebnice podle oblíbené a i v našich zemích rozšířené latinské gramatiky, jejímž autorem je Aelius Donatus (4. století).[47]

V některých příslovích se vyskytují názvy obou zvířat, koně i osla; samozřejmě opět s protikladným hodnocením, podobně jako tomu bylo u výroku „z koně na osla“. Kůň opět představuje vyšší, hodnotnější entitu než osel: „Zle koni, kolem něhož oslové hýkají“,[48] „Kde se koně vzpínají, tam osli mrtvi padají“[49] či „Koně za ovsem běží, a oslové ho dostávají.“[50] I ve spojení s koněm se objevuje význam tuposti a nevzdělavatelnosti osla. Tento protiklad zachycuje jedno z nejstarších českých přísloví, které se dochovalo ve sbírce z konce 14. století připisované Smilu Flaškovi z Pardubic. Kůň je pojmenován méně frekventovaným a dnes již neužívaným lexémem „komoň“ a název „Paříž“ označuje nejstarší francouzskou univerzitu Sorbonnu coby symbol vzdělání a učenosti; přísloví zní: „By vedl osla do Paříže, komoň z něho nebude.“[51] Uvedená i další frazeologická spojení o koních a oslech se nalézají také ve výkladových i překladových slovnících, zvláště v Jungmannově nebo Kottově *Slovníku česko-německém*.

Obrat, kterým Daniel Adam z Veleslavína označil svůj přechod z akademické půdy k černému umění, po určitou dobu fungoval v rámci latinských i českých jazykových projevů. Jeho přijetí uživateli češtiny bylo způsobeno autoritou, kterou v daných kruzích měla osobnost a dílo Erasma Rotterdamského i Daniela Adama. Zároveň se frazém bez problémů začlenil do českého jazykového systému (přesněji subsystému frazeologie), což bylo umožněno tím, že obsahoval lexémy v české (historické i současné) frazeologii známé a dosti frekventované.

40 SRNEC Z VARVAŽOVA, J. *Dicteria seu proverbia Bohemica*, s. 30; KOMENSKÝ, J. A. *Moudrost starých Čechů*, s. 39; DOBROVSKÝ, J. (ed.). Českých přísloví *zbírka*, s. 61; ČELAKOVSKÝ, F. L. *Mudrosloví národu slovanského*, s. 187.

41 ČELAKOVSKÝ, F. L. *Mudrosloví národu slovanského*, s. 260.

42 SRNEC Z VARVAŽOVA, J. *Dicteria seu proverbia Bohemica*, s. 98; KOMENSKÝ, J. A. *Moudrost starých Čechů*, s. 104; DOBROVSKÝ, J. (ed.). *Českých přísloví zbírka*, s. 14; ČELAKOVSKÝ, F. L. *Mudrosloví národu slovanského*, s. 685.

43 SRNEC Z VARVAŽOVA, J. *Dicteria seu proverbia Bohemica*, s. 44; KOMENSKÝ, J. A. *Moudrost starých Čechů*, s. 40; DOBROVSKÝ, J. (ed.). *Českých přísloví zbírka*, s. 13; ČELAKOVSKÝ, F. L. *Mudrosloví národu slovanského*, s. 685.

44 KOMENSKÝ, J. A. *Moudrost starých Čechů*, s. 115.

45 KNEDLHANS LIBLÍNSKÝ, J. S. (ed.). *Česká přísloví a pořekadla*, s. 154.

46 SRNEC Z VARVAŽOVA, J. *Dicteria seu proverbia Bohemica*, s. 45; KOMENSKÝ, J. A. *Moudrost starých Čechů*, s. 104; DOBROVSKÝ, J. (ed.). *Českých přísloví zbírka*, s. 73.

47 VOIT, P. *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha: Libri ve spolupráci s Královskou kanonií premonstrátů na Strahově, 2006. 1350 s., [160] s. obr. příl., s. v. donát (s. 217–218).

48 ČELAKOVSKÝ, F. L. *Mudrosloví národu slovanského*, s. 253.

49 TAMTÉŽ, s. 394.

50 TAMTÉŽ, s. 185.

51 FLAŠKA Z PARDUBIC, S. *Sbírka přísloví*, fol. 43v; ČELAKOVSKÝ, F. L. *Mudrosloví národu slovanského*, s. 255; KNEDLHANS LIBLÍNSKÝ, J. S. (ed.). *Česká přísloví a pořekadla*, s. 13.

ABOUT ONE PHRASEME FROM VELESLAVÍN'S DICTIONARIES

Summary: The article is devoted to the origin and further development of phraseme used by Daniel Adam of Veleslavín (1546–1599) in Latin ("ab equis ad asinos") and in Czech ("od oslů ke koním" [from horses to donkeys]) in his dictionaries (*Dictionarium linguae Latinae* dating back to 1579 and *Sylva quadrilinguis* dating back to 1598). Daniel Adam probably took this phrase from the work of Erasmus of Rotterdam (1466–1536). The meaning of the phraseme is: To go from good to bad, from higher attributes to lesser ones. We also deal with other Czech phrasemes containing lexemes "horse" [kůň] and "donkey" [osel], using historical and current handbooks of phraseology and dictionaries in this work.

Key words: Daniel Adam of Veleslavín, development of Czech language, phraseology

PhDr. Alena M. Černá, Ph.D. (*1964)
Pracuje jako vedoucí vědecký pracovník v oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., v Praze. Její badatelský zájem se soustředí na staročeskou slovní zásobu (především na lékařskou terminologii), ediční teorii a praxi, osobu a dílo Daniela Adama z Veleslavína a zpřístupňování informací o historické češtině na internetových stránkách *Vokabulář webový* (http://vokabular.ujc.cas.cz).